

שיתוף הפעולה המושתק

תומש שצ'מבוש

לא התכוונתי להיכנס לפולמוס סביב פרסום הספר *שכנים*, הדן ברצח יהודים שבוצע ביולי שנת 1941 בעיירה ידוובנה. הסיבה הייתה, קודם כול, כי הוויכוח הנוכחי, המתייחס לסוגיות מהותיות, מתעלם משאלת יסוד:

מה בדיוק קרה בידוובנה אחר כניסת הצבא הגרמני, דהיינו – מי ובאילו נסיבות ביצע את רצח היהודים בידוובנה? זהו הנושא שעליו יש לכתוב, במיוחד כי בהתחשב במקורות מסוימים, הממצאים של יאן תומש גרוס אינם חושפים את האמת במלואה. אף על פי שהתיעוד שבידי אינו מספק כדי לאפשר לי להשתתף בדיון ציבורי בנושא כה משמעותי, נזרקו בספרו של גרוס ובמאמרים שונים שהובאו בעיתונות בעקבותיו, הנחות כה מדהימות עד שאין לעבור עליהן בשתיקה. הנחות אלו מתייחסות לעמדת התושבים – הן הפולנים והן היהודים – בשטחים שנכבשו תחילה ולאחר מכן סופחו לברית המועצות ב-1939.

בטרם ארד לגופו של העניין, עליי להקדים ולומר כמה הנחות יסוד. אין להצדיק רציחות המבוצעות כלפי כל קבוצת אוכלוסייה אזרחית שהיא. אין להצדיק הרג גברים, נשים וטף רק מתוקף היותם נציגי מעמד כלשהו, עם כלשהו או דת כלשהי, כי כל פעולת עונשין חייבת להתייחס למעשיהם של יחידים. פשע כזה אין להצדיק בתפיסת עולם, בפקודה שנתן מפקד, או ב"צו ההיסטוריה", ואף לא בטובת העם באשר היא, בצורכי מעמד, דת או ארגון צבאי או אזרחי גלוי או סודי.

בכוונתי להבהיר לקורא כי זוהי עמדת העקרונית. אני מתנגד נחרצות גם לרצח חיילים או שוטרים בגלל שירותם, ובייחוד לאחר שפורקו מנשקם ונלקחו בשבי. מי שמבצע רצח כזה הוא רוצח, על כל המשתמע מכך.

הזעזוע הכללי

ראוי לזכור כמה עובדות יסוד שבלוי להבין בהקשר למציאות דאז אין להבין את התנהגות התושבים או של כל אלה שנסחפו באירועי המלחמה. כניסת הגרמנים ב-1939 לאזור פודלשיה (Podlasie) זרעה אימה ופחד בקרב התושבים המקומיים, והם קיבלו את הצבא הגרמני בעוונות גלויה. התושבים תמכו ביחידות צבא פולין שנהדפו מזרחה. במקום היו גם אנשי מילואים שלא גויסו וכן בני נוער רבים שעמדו לפני הגיוס, שחיפשו יחידות שירצו לגייסם ולציידם בנשק. מכאן יצאו מספר מסוים של גברים, בהם בלתי מגויסים, שנלחמו בגרודנו (Grodno) ובמקומות סמוכים נגד הצבא האדום שפלש למזרח פולין באמצע ספטמבר 1939.

את התקופה שהחלה עם כניסת הצבא האדום לחבלי פולין המזרחיים אפשר לחלק לשלוש תת-תקופות. הראשונה, תקופת מלחמת פולין-ברית המועצות, נמשכה כשבועיים, עד תחילת אוקטובר 1939, כשההתנגדות המאורגנת של היחידות הלוחמות הגדולות של צבא פולין חוסלה, אם כי נותרו כיסים של התנגדות, חלקם בעל אופי פרטיזני. השנייה החלה מיד עם סיום הקרבות ואופיינה בשילוב של "ייצוא המהפכה" החברתית-פוליטית והכלכלית הסובייטית, המוגשמת באמצעות הצבא והשירותים המיוחדים. זו התקופה שבה החלו המעצרים הראשונים. היא מסתיימת עם סיפוח השטחים המזרחיים של פולין לרפובליקה הסובייטית הבילרוסית ולרפובליקה הסובייטית האוקראינית.

התקופה השלישית החלה בראשית שנת 1940 והסתיימה ביוני 1941. היא מאופיינת באיחוד (אוניפיקציה) של המשק והחברה על פי השיטה הסובייטית המוכרת: לחץ להקמת קולחוזים וסובחוזים, השלמתה של הלאמת התעשייה, המסחר, הבנקאות וכו'. במקביל גוברות הרדיפות על רקע פוליטי, בייחוד במחצית הראשונה של 1940. זאת באמצעות מאסרים המוניים והגליות למחנות בעומק ברית המועצות, שנמשכו בכל תחומי בילורוסיה המערבית עד הפלישה הגרמנית ב-1941, וכללו כ-150,000 בני אדם.

תקופת ההגליות

ההגליה הראשונה, ב-9-10 בפברואר 1940, כללה מתיישבים, אנשי צבא ואזרחים, וכן יערנים עם משפחותיהם. ההגליה השנייה, ב-13 באפריל 1940, כללה את אלו שבני משפחותיהם (אבות, אחים, בנים) נחשבו כחיילים בצבא הפולני, שוטרים וכו'. כמו כן נכללו בה אזרחים שניסו לברוח לחו"ל, הסתתרו או נעצרו כקושרים וכאויבי העם, דהיינו – החומר האנושי המסוכן מבחינה חברתית. בהגליה השלישית, שהחלה ב-29 ביוני 1940, נפגעה אוכלוסיית הערים, בעיקר פליטים ומחוסרי מקום עבודה קבוע. היו ביניהם יהודים רבים, בייחוד אלו שלא רצו לקבל את האזרחות הסובייטית ונרשמו כדי לחזור לאזור הכיבוש הגרמני. עובדה זו מערערת במקצת את ההנחה הרווחת שלפיה היהודים בירכו על כיבוש פולין בידי הסובייטים בשל הפחד בפני הגרמנים.

כל מעשי האלימות האלה היו על בסיס שיטת האחריות הקולקטיבית. אב שהיה חייל – משפחתו נשאה באחריות עליו; אח שהיה פליט – קרוביו נשאו באחריות, והיערן, בשל מקצועו – אלו שהתגוררו בביתו. האחריות הקולקטיבית כללה ילדים, נשים וזקנים. דווקא החלשים ביותר שילמו את המחיר בחייהם בדרך, בטלטולי הנסיעה לסיביר או במדבריות הרעב בקזחסטן.

הבגידה בימי תבוסה

מי הוציא אל הפועל את הטרור? הנקו"ד (NKVD), שהיו כפופות לו יחידות מיוחדות שהגיעו בעקבות הצבא ודאגו "לנקות את האזור", בדיוק כמו שפעלו יחידות האינזצגרופן של האס.אס בפולין, שהגיעו בעקבות הוורמכט. והיו גם יחידות של מיליציה. רק מעטים יודעים שבשנים 1939-1941 פעלו באזורי המזרח שלושה סוגי מיליציות. הסוג הראשון היה "המיליציות האדומות" למיניהן, שהורכבו מאנשים מקומיים, מזוינים במקלות, בגרזנים או באקדחים, ולפעמים בנשק אוטומטי, שתמכו בסוכני נקו"ד והוציאו אל הפועל את מדיניות "הטיהור המעמדי" נגד האוכלוסייה האזרחית. המיליציות החלו לפעול מיד אחרי 17 בספטמבר 1939 (יום פלישת הצבא האדום למזרח פולין), או אפילו בו ביום. הן פעלו, לעתים קרובות באכזריות, גם לאחר כניסת הצבא האדום, שנתן ל"אלמנטים מהפכניים מקומיים", כהגדרתו, ימי חסד לשם סילוק חשבונות ופעולות נקם. מאוחר יותר יוטל תפקיד המיליציות על "גוורדיית הפועלים", שהוקמה על פי פקודת מפקדת החזית הביילורוסית ב- 16 בספטמבר 1939, וכן על המיליציה האזרחית, שהוקמה מכוח אותה פקודה ב- 21 בספטמבר 1939.

בעקבות סיפוחה של ביילורוסיה המערבית לרפובליקה הביילורוסית הסובייטית, הוחלפו יחידות אלה על ידי מיליציות הפועלים והאיכרים הצמודה לנקו"ד, שהייתה מורכבת תחילה אך ורק מאנשים חיצוניים ובמשך הזמן הצטרפו אליה גם תושבים מקומיים. האוכלוסייה הפולנית, למעט קבוצות מיעוט של קומוניסטים בערים וקבוצה מזערית עוד יותר בכפרים, קיבלה את התוקפנות של ברית המועצות ואת השיטה הסובייטית בדומה לדרך שבה קיבלה את ההתקפה הגרמנית. לכך ראיות רבות. השתתפותם של האיכרים הפולנים במועצות הכפריות שהקים השלטון החדש אינה מוכיחה דבר על תמיכה במשטר. גופים אלא שימשו תפאורה בלבד. העיקר היה ועדי ביצוע, ועוד יותר המנגנון המפלגתי והמשטרה שפיקח עליהם.

ואילו הציבור היהודי, בייחוד הנוער ושכבות עירוניות עניות, השתתפו בהמוניהם בקבלת פנים לצבא הסובייטי עם נשק ביד. לכך יש ראיות למכביר – פולניות, יהודיות וסובייטיות. יש דיווחים של המפקד העליון של ZWA (ארגון למאבק מזוין – שמה של המחתרת הפולנית בגלגולה הראשון), הגנרל סטפן גרוט-רובצקי (Grot-Rowecki), ודוח של השליח יאן קארסקי (Karski). יש דיווחים שנרשמו במהלך המלחמה ואחרי זמן.

גם גרוס מתעכב על העניין. בהסתמכו בייחוד על דיווחים פולניים, שרבים מסוגם מצויים במכון הובר בסטנפורד (Stanford) בקליפורניה, הוא הגיע למסקנה שאותה ביטא בבהירות ולא הותיר כל מקום לוויכוח. הצבא האדום נתקבל בהתלהבות בקרב יהודים לא רק בשטחים שנכבשו בתחילת ספטמבר בידי הגרמנים ואחר כך הועברו לברית המועצות בהתאם להסכמים בין שתי המדינות, אלא גם באזורים שאליהם הוורמכט כלל לא הגיע קודם לכן.

יתר על כן, רוב המיליציות ויחידות האזרחים השונות שצמחו כפטריות אחרי הגשם, הורכבו מיהודים, מיד לאחר ההתקפה הסובייטית. היהודים יזמו פעילות התנגדות אנטי-פולנית, תפסו מקומות יישוב, הקימו ועדים מהפכניים, עצרו נציגים של השלטון הפולני הממלכתי וירו בהם, ותקפו יחידות של הצבא הפולני, כמו למשל בגרודנו.

ד"ר מארק וייז'ביצקי (Wierzbicki), החוקר זה כמה שנים את יחסי פולין-בילורוסיה בשנים 1939-1941, אסף עובדות רבות בנוגע ליחסים בין פולנים ליהודים בבילורוסיה המערבית. הוא מתאר במחקרו שורה של מקומות, עיירות וכפרים, שבהם פעלו יחידות יהודיות בספטמבר 1939. בכל המקומות שתוארו לא נראה גרמני אחד לרפואה – הפעולות כוונו נגד המדינה הפולנית. זו הייתה קולבורציה עם נשק ביד, עמידה לצד האויב, בגידה במציאות של מפלה ותבוסה של המדינה.

מה היה גודלה של הקבוצה שהשתתפה בכך? לעולם לא נדע כנראה את המספרים. מכל מקום, התופעה התפשטה לכל שטחה של החזית הבילורוסית של הצבא האדום.

ההסדרים החדשים ברשויות הציבוריות

סוגיה נפרדת היא עניין שיתוף הפעולה עם מנגנוני הדיכוי ובייחוד עם נקו"ד – תחילה המיליציות הראשונות, הוועדים המהפכניים, ואחר כך מיליציות אזרחיות ו"גורדיות פועלים". בערים הם הורכבו לרוב מיהודים פולנים. מאוחר יותר, כשהשתלטו הוועדים המהפכניים, יהודים היו מיוצגים בהם באחוז ניכר, כפי שמעידים מסמכים סובייטיים. יהודים פולנים, בבגדים אזרחיים עם סרטים אדומים על שרווליהם ומצוידים ברובים, לקחו חלק פעיל בשילוחים ובמעצרים. בעבור הפולנים זו הייתה תופעה בולטת במיוחד – יהודים התופסים עמדות בכמות כה משמעותית באותם משרדים ובאותן משרות שלפני המלחמה היו בידי הפולנים!

ב-20 בספטמבר 1940, במהלך דיון במינסק (Minsk), בירת הרפובליקה הבילורוסית הסובייטית, אמר ראש יחידת הנקו"ד של העיר לומז'ה (Łomża): "מאחר שהיהודים תמכו בנו, מושרשת כעת האופנה, כי כל מנהל של מוסד או מפעל מתגאה כי אצלו לא מעסיקים פולנים". במקביל, במשרדים הסובייטיים נשמעו טענות כי שומעים רק רוסית ויידיש, וכי הפולנים חשים מופלים לרעה. מנקה אחת במשרד בביאליסטוק ספגה ביקורת על כי במהלך עבודתה היא שרה שירים פולניים.

מארק וייז'ביצקי מסכם באחד ממאמריו:

"מבנה המינהל הסובייטי נתן הזדמנות תעסוקה להמוני יהודים. התעשייה שם לא הייתה קיימת, אפשרויות מציאת עבודה היו דלות. יהודים היו בדרך כלל משכילים יותר מן האוכלוסייה הבילורוסית ויכלו לספק פקידיים, מורים ואנשי מנגנון ביטחון בנקל.

מאחר שיהודים באו במקום פולנים, שאיבדו כעת את מקומם כמורים וכפקידים, נתגלו היהודים ככוח עבודה נוח למדי למשטר החדש, ובייחוד בשל הסיוע שנתנו לשלטונות הסובייטיים".

שיתוף יהודים במנגנוני השלטון הסובייטיים מאושר הן בדיווחים פולניים, כולל אלה שגרוס מסתמך עליהם זה כ- 25 שנה בספריו ובמאמריו, והן בתעודות שנבחרות עתה באוספים סובייטיים ובתיקי המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות לשעבר. בה במידה אפשר למצוא דיווח על התופעה גם במסמכים של המחתרת הפולנית הידועים זה שנים רבות. על כן אין כנראה בסיס להנחתו של גרוס, כפי שניסח אותה בספרו *שכנים*: "נאמר גלויות – התלהבותם של יהודים למראה כניסת הצבא האדום לא הייתה תופעה נרחבת כלל ועיקר, ואי-אפשר לזהות את ייחודיותו של שיתוף הפעולה היהודי עם הסובייטים בשנים 1939-1941".

השוואה שגויה

ההנחה האחרת שמניח גרוס מתייחסת לפולנים: "אין ספק כי האוכלוסייה המקומית (למעט היהודים) קיבלה בהתלהבות את כניסת יחידות הוורמכט בשנת 1941 ושיתפה פעולה עם הגרמנים בחיסול יהודים". קטע זה מתייחס לדיווח שמסר אחד העדים, פינקלשטיין, לגבי רדז'ילוב (Radziłów), עיירה סמוכה לידוובנה, שגם בה התרחש פוגרום נגד היהודים בידי האוכלוסייה הפולנית. דברים אלה מופיעים גם בזיכרונות האיכרים מכפרי הסביבה, והם ההיפוך המדויק לכל מיני סיפורים שנשמעו על התנהגות יהודים מול הבולשביקים שנכנסו לפולין בשנת 1939.

בטרם אתייחס לנושא לגופו, ברצוני להפנות תשומת לב לשיטה. מאות עדויות של ניצולים שנשתמרו, דיווחי המחתרת הפולנית, כולל דיווח של יאן קרסקי שאהדתו ליהודים אינה מוטלת בספק, אין די בהם כדי לקבוע הכללה גורפת. אבל בהחלט ייתכן כי העובדה הזאת נכונה. יש להכיר את המצב במקומות יישוב שונים, ולא להתבסס על דעות כלליות, אפילו אם הן מושרשות בציבור. עם זאת, הן דברי פינקלשטיין והן דברי כמה מן האיכרים מן האזורים הכפריים הסמוכים, מצדיקים גיבוש דעה לגבי עמדת האוכלוסייה הפולנית ביחס לגרמנים. כך לגבי הטענה כי אוכלוסייה בת כמה אלפי תושבים של העיירה ידוובנה רצחה את שכניה היהודים. טענה זו מתבססת על עדויות של ניצולים יהודים שהצליחו לשרוד ועל תיקי משטרת הביטחון הפולנית (UB) לאחר המלחמה, שהושגו בחקירות משטרתיות קשות בשנים 1949 ו-1953, באותם ימים אפלים של סטליניזם שבהם בישובים פולנים הורשעו כבוגדים בפולין וכסוכני האימפריאליזם.

אתייחס כעת לשיתוף הפעולה של הפולנים עם הגרמנים. אנדז'י ז'ביקובסקי (Zbikowski), חוקר מהמכון ההיסטורי היהודי בוורשה, הציג את הנושא בצורה יסודית יותר מאשר גרוס.

רצח יהודים, כך קבע, בוצע בידי כנופיות פולניות שהורכבו בין היתר מאנשים שהשתחררו זה עתה על ידי הגרמנים מבתי הסוהר הסובייטיים, ושביצעו גם התקפות על יחידות של הצבא הסובייטי הנסוג.

משוואה פשוטה. 1939 ו- 1941. אבל בשם אלוהים, קבלת פנים לגרמנים המביאים להפסקת שילוחים ומשחררים אזרחים מבתי סוהר אימתניים היא דבר אחד, והתקפה על חיילי הצבא האדום, צבא כיבוש לכל דבר אך לפני ימים ספורים, לעומת הריגת חיילים של הצבא הפולני היא דבר אחר.

אין ספק, מצב היהודים בפולין לא היה שפיר, והיה אפשר לערוך התחשבות של האשמות בהקשר הזה. אולם הפולנים לא שלחו את היהודים לסיביר, לא ירו בהם, לא ריכזו אותם במחנות, לא הרעיבו אותם, לא שעבדו אותם בעבודות פרך. אם היהודים לא הכירו בפולין כבמולדתם, אין בכך סיבה לראות בפולנים כובשים, ויחד עם אויבי הנפש של פולין להרוג קצינים של צבא פולין או להרוג אזרחי פולין במהלך בריחתם מזרחה. ודאי שאין חובה להצביע על השכנים בעת הכנת הרשימות של המיועדים לגירוש, עת התבצע הצעד הנורא של הענישה הקולקטיבית.

על שלושה בתים בלבד לא הניפו את הדגל האדום

וכעת מן הכלל אל הפרט, דהיינו למצב בעיירה ידוובנה. יאן גרוס צודק בטענתו כי אין הרבה עדויות המתייחסות ישירות לעיירה, אולם בכל זאת יש יותר מאלו שעליהן הוא מתבסס בכותבו על שרפת היהודים ב- 10 ביולי 1941. את "הגישה החדשה למקורות" שעליה הוא מדבר בהתייחסו לעדויות של יהודים, אפשר להפעיל גם לגבי עדויות של פולנים. גם התיאורים האלה ניתנו על ידי אנשים שהיו נתונים לאיומים, ואשר ניצלו מהשמדה רק בזכות ההסכם שנחתם ביולי 1941 בין פולין לברית המועצות. הם היו עדים לפשע, והם אלה ששרדו אותו. בתיאוריהם הם מתייחסים ל"בעיה היהודית", אם כי איש אינו מעודד אותם לעשות כן.

האומנם יהודי ידוובנה קיבלו, בדומה ליהודי אזורים אחרים, את הצבא האדום בשמחה ובחמימות? דיווחים שנערכו בעת המלחמה וגם אחריה אכן מאשרים זאת. להלן שלוש דוגמאות מעדויות של פולנים שנמסרו בזמן המלחמה. כך מתאר זאת העגלון יוזף ריביצקי (Rybicki) מהעיר ידוובנה:

"את הצבא האדום קיבלו יהודים שבנו לכבודם שערים. החליפו את הרשויות הישנות והרכיבו חדשות מקרב האוכלוסייה המקומית (יהודים וקומוניסטים), עצרו שוטרים, מורים..."
תיאור נוסף, של עובד הרשות מקומית בידוובנה, תדיאוש קיילצ'בסקי (Kielczewski):

"מיד עם כניסת הצבא הסובייטי הוקם, ביוזמה עצמית, ועד עירוני המורכב מקומוניסטים פולנים (היושב ראש היה פולני, והחברים – יהודים). המיליציה הורכבה גם מיהודים קומוניסטים. בתחילה לא הופעלו כל לחצים, כי לא הכירו את הרכב האוכלוסייה. רק בעקבות הלשנות שהיו פרי יוזמת הקומוניסטים המקומיים החלו המעצרים. את החיפוש ערכו אנשי המיליציה המקומיים אצל אלה שנחשדו בהחזקת נשק. את המעצרים העיקריים ביצעו השלטונות הסובייטיים אחרי הבחירות הראשונות".

עדות נוספת, שמסר המסגר מידוובנה, מריאן לויבסקי (Łojewski):

"אחרי כניסת הצבא האדום לעיירה שלנו, נדרשנו מיד להחזיר כל נשק שבידי האוכלוסייה המקומית. איימו בעונש מוות אם ההוראה לא תקוים. אחר כך ערכו חיפושים בבתים שונים בגלל הלשנות של יהודים, סוחרים שונים, שטענו כי כאשר נעדרו הפולנים גנבו להם סחורה. ביצעו שורה של מעצרים כי ליהודים המקומיים היו טענות על רדיפות של פולנים".

לבסוף, הסיפור של לוציה חוינובסקי (Chojnowski) מ-9 במאי 1991. גב' חוינובסקי הייתה באביב 1940 בבסיס של פרטיזנים, ונלקחה בשבי במהלך היתקלות בין הפרטיזנים הפולנים ובין הצבא הסובייטי ב-23 ביוני 1940. בשיחה שקיימתי אתה בידוובנה, שברובה התייחסה לקרב הזה ולא דווקא למה שקרה בעיירה, אמרה:

"בידוובנה, המאוכלסת על ידי יהודים לרוב, היו רק שלושה בתים שלא הניפו את הדגל האדום כאשר נכנסו הרוסים. ביניהם הבית שלנו. לפני השילוח הראשון רצה אלינו יהודייה – שכנה (תמיד חיינו טוב עם יהודים) והזהירה שאנו ברשימה להגליה. ואז אני, אחותי ידוויגה וילדתה (בת ארבע) ברחנו לאורליקוב [Orlików] אחרי שלקחנו קצת בגדים".

נדגיש: שכנה יהודייה ידעה מי היה ברשימה, והרי רשימה זו הייתה שמורה בסוד כמוס. וזו הייתה רק ההתחלה.

המעצרים החלו

וכעת נשאלות השאלות הנוספות. מה היה הרכב המיליציה בידוובנה ומה היה יחסה לתושבי העיירה, שהניחו כי קשריהם עם פולין הדוקים מדי והם אינם כה נלהבים מן המשטר החדש. האומנם נחשבו כאויבים? האם ובאיזו מידה השתרר הטרור גם בידוובנה, והאם הופעל בידי כוחות סובייטיים חיצוניים, או שמא סייעו לו גם אזרחי פולין לשעבר, תושביה הקבועים של ידוובנה וסביבתה? נביט בתשובות שבאותן עדויות אישיות. תיאור שמסר קזימיז' סוקולובסקי (Sokołowski), פועל מידוובנה:

"המשטר הסובייטי הקים מיליציה, לרוב מיהודים קומוניסטים. החלו מעצרים של בעלי משקים ושל פועלים שהמיליציה הלשינה עליהם. על התושבים הוטלו מסים גבוהים, הוטלו מסים גם על כנסיות ועצרו את הכומר. החלו חיפושים המוניים אצל אותם אנשים שנמצאו בלתי אהודים, אויבי העם... התושבים המקומיים לרוב סירבו להשתתף בבחירות... במהלך

כל היום הביאה המיליציה בכוח בליווי רובים את האנשים למקומות ההצבעה. את החולים לקחו בכוח להצביע, וזמן קצר לאחר הבחירות נערכה בלילה פעולה ובה עצרו משפחות שלמות והגלו אותן לברית המועצות".

ועדות נוספת, של הפועל מידובנה סטניסלב גרובה (Gruba):

"ערכו חיפושים על מנת למצוא נשק, ספרים אנטי-קומוניסטים וכיוצא בזה. את החשודים עצרו מיד, ובה במידה עצרו את משפחות הכמרים ושמם אותם בבית הסוהר לעריכת חקירות".

ועוד אחת, זו של יוסף ריביצקי:

"חיפושים נערכו אצל איכרים עשירים, לקחו מהם ריהוט, בגדים, דברי ערך, ולאחר ימים מספר עצרו אותם. לאספות לקחו בכוח. מי שהתנגד עצרו. יו"ר המועצה ערך רשימות תוך כדי ביקור בדירות, רשם כל אחד, תוך ציון שנת לידה. הוועדה הורכבה מחיילים, מיהודים ומקומוניסטים מקומיים. את המועמדים קבעו מראש, אלה היו יהודים שהגיעו מברית המועצות, או קומוניסטים מקומיים".

שמו סרטים אדומים

סטפן בוצ'קובסקי (Boczkowski) מידובנה כתב ב-14 בינואר 1995:
"היהודים המקומיים בידובנה שמו על שרוליהם סרטים אדומים וסייעו לחברי המיליציה לעצור "אויבי העם", "בוגדים" וכדומה".

הרופא ד"ר קזימיר אודיניץ (Odnyniec) כותב במכתבו מיום 20 ביוני 1991:
"בסוף אפריל 1940 הגיע לדירתנו יהודי מקומי במדי חבר במיליציה הרוסית ודרש מאבי להתייצב בנקו"ד. אבי נפרד מאתנו, אחרי ששלח קודם את אמי כדי שתדע את מי הוא אוסף עוד, מאחר שברשימתו הייתה שורה של שמות.
כפי שהתברר לאחר מכן, אבי לא התייצב בנקו"ד. למחרת סוכנים עצרו את אמי בתביעה שתסגיר את אבא".

ב-25 באוקטובר 2000, לאחר פרסום ספרו של גרוס, כתב אליי ד"ר אודניץ:
"גרוס מדגיש את אכזריות הפולנים בלי להתייחס להתנהגותה של קבוצה משמעותית של יהודים, ששיתפו פעולה בגלוי עם הסובייטים והם שהלשינו בפני הסובייטים על אותם הפולנים שמומלץ לעצורם או להגלותם. למשל המקרה של משפחתי".

כפי שמסתבר, הצטבר בעניין הזה חומר משמעותי – עדויות ממקורות שונים ותגובות ספונטניות. אני מתקשה לקבוע, כפי שאומר גרוס, כי הוא מצא רק הצהרה אחת על אהדת יהודים לצבא האדום בעת הכיבוש של ידובנה בספטמבר 1939. לטענתו, זה היה רגע שבו העדר הנאמנות של יהודים עוצב עמוקות בתודעה הפולנית, אם כי גם עליה יש להסתמך בזהירות, כי הרי הדברים נרשמו 50 שנה לאחר האירוע שתואר.

לאחר מכן הוא מתייחס למידע שהשיג באמצעות אגניישקה ארנולד (Arnold) במהלך הסרטת הסרט על רצח היהודים בידובנה. מאחר שאיני מתיימר להיות מומחה בסוגיות אלו, הבאתי את הראיות שצוטטו כאן, שרובן נרשמו לפני שנת 1945 והנוגעות לעמדות של יהודי ידובנה כלפי ביסוס המשטר הסובייטי. ציטטתי גם סיפורים המתייחסים להתנהגות המיליציה, שבאופן משמעותי הורכבה מיהודים, אם כי מפקדם היה פולני, צ'סלב קורפייבסקי (Kurpiewski), קומוניסט ותיק מלפני המלחמה. נוסף על כך מידע אופייני, המגיע משני מקורות נפרדים. חוץ מיהודים ששירתו במיליציה, השתתפו בעריכת המעצרים גם יהודים בבגדים אזרחיים שענדו סרטים אדומים על שרוליהם והיו מצוידים ברובים.

צ'יאנה (Trzianne) – אירוע אופייני

אותם מסמכים שיאן גרוס מכיר היטב ואשר מצויים במכון הובר, מביאים בפירוט שורה של יישובים קטנים וערים שבהם זיכו יהודים את הצבא האדום בקבלת פנים נלהבת ולאחר מכן מילאו תפקידים ביחידות המיליציה. כך היה לפחות בשלושה יישובים עירוניים ובכמה כפרים באזור. אנו מזהים גם אירוע טיפוסי שהתרחש בעיירה צ'יאנה, הנמצאת מעבר לנהר, מול ידובנה. על פי סיפור מ-16 באוגוסט 1987 של צ'סלב בורובסקי (Borowski), תושב הכפר זובולה (Zubole) הסמוך לצ'יאנה, היה האירוע כדלהלן:

"לקראת סוף חודש ספטמבר, או אולי בתחילת אוקטובר 1939, נסוגו הגרמנים מן האזור והרוסים טרם תפסו אותו ונוצר מעין שטח הפקר. באזור עוד התנהלו קרבות. בצ'יאנה הכינו כבר קבלת פנים לקראת בואם של חיילי הצבא האדום. בודדים מן המיליציה היהודית נכנסו עד לאזור... הם שמו לב לענן אבק העולה באוויר, וסברו כי אלה הם ראשוני חיילי הצבא האדום. אולם לא היו אלה חיילים סובייטים אלא 10-15 חיילים של הצבא הפולני, שעברו את שטח ההפקר. הם מצאו את השער לקבלת הפנים, ואת הרב עם לחם ומלח. הפרשים נכנסו אל תוך ההמון, הרסו את השער, הניפו חרבות, הרסו כמה חנויות יהודיות, רצו לשרוף את העיירה, אך לא הגשימו את כוונתם. בתו של הרב נפטרה מהתקף לב, הפרשים המשיכו בדרכם, היהודים בצ'יאנה היו מזוינים".

הדיווח הזה, שהגיע אליי כעבור כמעט 50 שנה, אומת על ידי מקורות רוסיים. על פי גרסתם, בסוף ספטמבר 1939,

"כנופיית חיילים פולנים בפקודם של שני בעלי אחוזות... התקיפה את העיירה [צ'יאנה] וביצעה שוד ופוגרום באוכלוסייה היהודית, כאשר במהלך האירוע נשמעו צעקות שקראו "להילחם נגד הבולשביקים ונגד היהודים, להכות את היהודים... הגיע זמן החשבון. הלאה הקומוניסטים, נרצח את היהודים".

הגרמנים הצילו מאות תושבים

מלבד האוסף במכון הובר והחומר שהשגתי בעבר, יש עדויות נוספות בהקשר להתנהגות יהודים בידובנה בשנים 1939-1941. דנוטה ואלכסנדר ורונישבסקי (Wroniszewski) כתבו דוח בשם "על מנת לחיות", שפורסם בעיתון Kontakty ב-19 ביולי 1988, ובו מובא סיפורו של תושב ידובנה:

"זכורני איך הגלו את הפולנים במשלוח לסיביר. על כל עגלת סוסים ישב יהודי עם רובה. אימהות, רעיות, ילדים כרעו ברך לפני העגלות. ביקשו רחמים. בפעם האחרונה זה היה ב-20 ביוני שנת 1941".

האומנם תושבי ידובנה והסביבה בירכו את הגרמנים בהתלהבות כמצילים? כן! בירכו אותם! כי אם מישהו מוציא אותך מבית בוער אתה נופל על צווארו ומודה לו!

כל זאת, גם כאשר למחרת הוא יתגלה כאויבך בנפש. ואכן, הגרמנים הצילו אז מאות תושבים כפריים בסביבה, ואולי אף את תושבי ידובנה, מהגורל המר שפקד את אלה שהוגלו לסיביר, לטייגות, למדבריות קזחסטן. באותם הימים נודעה כבר משמעותה של ההגליה, הגיעו מכתבים ועבר המידע. במקביל להגליות הופעלו לעתים מעצרים של חשודים המסתיימים במחנה או בבתי סוהר לשנים רבות, ואפילו במוות.

בל נתפלא נוכח השמחה שפקדה את חברי ה"כנופיות", כהגדרת אנדז'יי ז'ביקובסקי, שתקפו את החיילים הסובייטים בנסיגתם. חיילים אלה ייצגו את אחד המשטרים האכזריים שהצמיחה האנושות.

יום האימה לפולנים

לא מזמן התפרסמה תעודה מיוחדת – יומן של מנזר של נזירות בנדקטיניות בלומז'ה בשנים 1939-1954. היומן נערך בידי הנזירה אליזבה פיישיביצ'ובנה (Piesiewiczówna), ויצא לאור ב-1995. נביא קטעים המתייחסים לימים 20-22 ביוני 1941:

"20 ביוני.... היה זה יום של אימה בעבור פולנים תחת הכיבוש הסובייטי. הגליות המוניות לרוסיה. מאז שעות הבוקר המוקדמות עברו דרך העיר עגלות עמוסות משפחות פולניות היישר אל תחנת הרכבת. הגלו את המשפחות הפולניות העשירות יותר, את האינטליגנציה, משפחות של עצורים בבתי סוהר סובייטיים, קשה היה להבין איזה סוגים של בני אדם הגלו. בכי, אנחות, זעקות בנפש הפולנים.

היהודים והסובייטים חוגגים. אין לתאר את עוצמת היגון של הפולנים, המצב ללא מוצא. יהודים וסובייטים צוחקים בקול ומאיימים שבקרוב יגלו את כל הפולנים.... הובילו את בני האדם ללא הפסקה לתחנה... ואכן אלוהים ראה את כאבינו.

22 ביוני. לפנות בוקר נשמע רעש מנועי מטוסים ומדי פעם הגיעו אלינו הדי פיצוצים של פצצות מעל העיר... כמה פצצות גרמניות נפלו על אתרים סובייטיים. הם החלו לברוח. הפולנים שמחו מאוד. כל פיצוץ מילא את הלב בסיפוק נוסף. לאחר כמה שעות העיר התרוקנה מהסובייטים. יהודים נעלמו והסתתרו במרתפים. לפני הצהריים יצאו אסירים מתאיהם. אנשים ברחוב שמחו וצהלו. הסובייטים נסוגו ללא נשק ולא החזירו ולו ירייה אחת לגרמנים הבאים בעקבותיהם. באותו ערב בלומז'ה לא היה כבר איש סובייטי לרפואה, אולם המצב היה נזיל. הסובייטים ברחו, אולם הגרמנים לא נכנסו.

למחרת ב- 23 ביוני היה חלל ריק בעיר. האזרחים החלו לשדוד. כל המחסנים, הבסיסים והחנויות של הסובייטים נשדדו. בערב נכנסו כמה גרמנים לעיר. נשמנו לרווחה".
באותם הימים התגובה לא יכלה להיות אחרת. שבועות ספורים לאחר מכן החל ZWZ, הארגון המחתרתי הפולני למאבק מזוין, לתקן ולשחזר את תשתית המחתרת שהתערערה באזורי המזרח בתקופת השלטון הסובייטי. החלו לאסוף נשק שנותר בעקבות בריחת הצבא האדום. תקופת ה"ריק" השלטוני נוצלה כדי להכין את המאבק נגד הכובש החדש. על כך יש תיעוד למכביר. בה במידה יש תיעוד גם על השוד, ההתחשבנויות והפוגרומים. אך המציאות, כרגיל, מורכבת יותר מהדמיון האנושי.

בשביל הזיכרון, 43,2001, ע"מ 21-30